

Cover Page

Universiteit Leiden

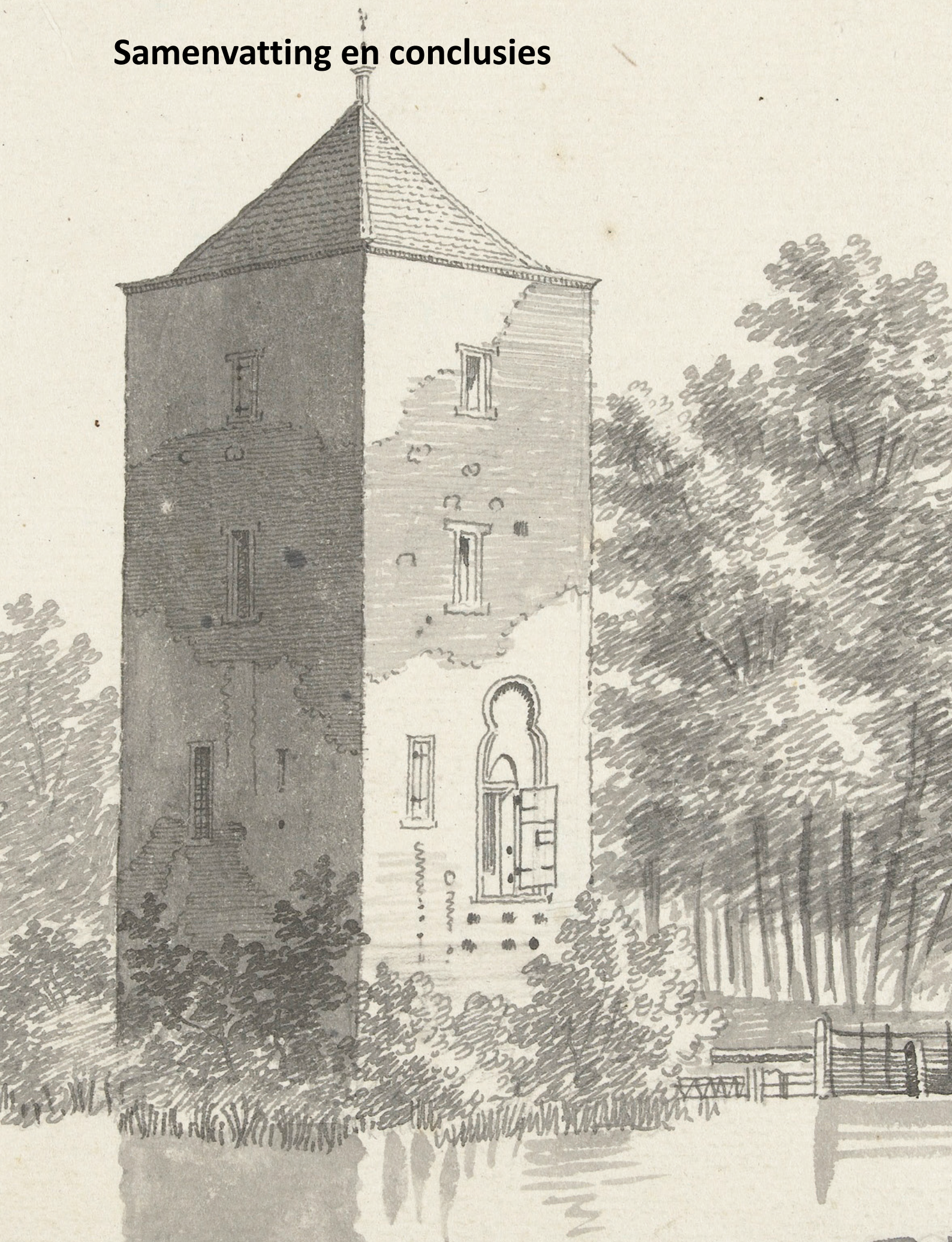
The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Samenvatting en conclusies

Deze studie heeft als doel een beschrijving en analyse te geven van de kleinste vorm van het kasteel in Nederland, de solitaire toren, in Nederland gewoonlijk aangeduid met de benaming 'woontoren'. Getracht is een antwoord te krijgen op vragen als: waarin onderscheiden zij zich van andere kastelen en zijn deze solitaire torens onderling vergelijkbaar? Solitair in deze studie wil zeggen al dan niet direct oprijzend uit de gracht dan wel staand op een klein omgracht eiland of een heuvel zonder bijgebouwen of ommuring. Het onderzoek richt zich op de solitaire toren binnen Nederland gebouwd tussen circa 1200-1500 n.Chr., zowel bestaande als verdwenen torens, voor zover daar gegevens over bekend zijn.

Het onderzoek bestond uit een inventarisatie van nog bestaande en verdwenen torens. De nog bestaande torens zijn, voor zover dat mogelijk was, bezocht. In slechts enkele gevallen was een bouwhistorisch onderzoek mogelijk. In totaal zijn 237 kastelen onderzocht. Daarvan blijken er 107 te voldoen aan de voor dit onderzoek geformuleerde criteria. 52 torens voldoen daar mogelijk aan, maar er zijn onvoldoende gegevens om daar zeker van te zijn. Van deze 159 torens bestaan er nog 44 torens.¹ Deze zijn te verdelen in torens die nog geheel aanwezig zijn, torens die als ruïne bewaard zijn gebleven en torens die in een groter geheel zijn opgenomen en die veelal niet meer of in geringe mate als zodanig herkenbaar zijn. Van de resterende 78 kunnen er 20 niet tot de woontorens gerekend worden ondanks dat ze, door andere auteurs, daartoe in het verleden wel gerekend werden en zijn er 58 afgevallen omdat niet gebleken is dat ze voor een opname in de catalogi in aanmerking kwamen.

In hoofdstuk 1, *'De solitaire toren en het begrip 'woontoren''*, is onderzocht vanaf wanneer de woontoren in Nederland als aparte kasteelvorm wordt beschreven en wat dan onder 'woontoren' wordt verstaan. Daarna is onderzocht in hoeverre het begrip woontoren in Nederland overeenkomt met dat in de ons omringende landen. Gebleken is dat het begrip woontoren in de hier behandelde landen verschillend wordt uitgelegd. Met name Nederland wijkt af van de omringende landen. Hier is het begrip woontoren uiteindelijk gedefinieerd als een apart kasteeltype: een solitaire toren die als hoofdburcht alle kenmerken van een kasteel in zich draagt.

De Duitsers en de Belgen nemen het begrip letterlijk als een toren waarin gewoond kan worden. Vanuit die optiek kennen zowel de Duitsers als de Belgen daarom ook bewoonbare torens als onderdeel van een in één fase opgetrokken kasteel of bewoonbare torens die later aan een kasteel zijn toegevoegd. Zij kennen tevens bewoonbare poorttorens. Zij zien de woontoren dan ook niet als een type kasteel, maar als een begrip. Wel stellen zij dat de toren een zelfstandig (te bewonen) bouwdeel moet zijn. Uit de Britse en Ierse literatuur is niet duidelijk geworden of hier het begrip letterlijk wordt genomen. Wel kan worden geconcludeerd dat in die landen de woontoren als een type kasteel wordt gezien. Dit type is dan net als in Nederland deels chronologisch bepaald. In tegenstelling tot Nederland is de toren daar niet per definitie een solitair bouwwerk. Uit archeologisch onderzoek blijkt ook dat de torens daar niet altijd een solitaire toren zijn. Op Frankrijk na kennen alle landen een onderscheid in vroege en late torens en worden in de meeste gevallen de late torens als woontorens in Duitse zin beschouwd.

De voor deze studie toegepaste onderzoeksmethoden, zoals die in hoofdstuk 2, *'Beschikbare bronnen en methoden van onderzoek'*, zijn beschreven, hebben ieder hun eigen voor- en nadelen. Door een goede combinatie bieden ze echter de mogelijkheid om een redelijk betrouwbaar beeld te krijgen van de vorm, opbouw en indeling van woontorens, niet alleen van de bestaande maar ook van de verdwenen torens. Hierdoor kon de basis voor het onderzoek worden verbreed.

Probleem bij veel, zo niet de meeste torens, is het achterhalen van de bouwdatum. In hoofdstuk 3, *'Datering: methodes en beperkingen'*, zijn de gebruikte en de te gebruiken methodes beschreven. Veelal blijft het bij een globale datering omdat een methode om tot een meer precieze datering te komen of nog niet is toegepast of niet toepasbaar is. Door combinatie van methodes kan de globale datering in de meeste gevallen in de buurt komen van de werkelijke bouwdatum. Getracht is de periode waarin de torens werden gebouwd vervolgens te verbinden met historische ontwikkelingen.

¹ Het gaat hier om solitaire torens (34) en torens die mogelijk solitair (10) hebben gestaan.

Het lijkt erop dat die periode overeenkomt met een periode van voorspoed in de Nederlandse agrarische sector, waarvan de adel destijds grotendeels afhankelijk was.

De toren komt als zelfstandige bouwvorm al vroeg bij kastelen voor, ook in Nederland. In hoofdstuk 4, *'Het ontstaan van de woontoren'* is beargumenteerd dat er in Nederland twee periodes zijn geweest waarin hoofdburchten in de vorm van een toren zijn gebouwd. De torens uit de eerste periode, de vroege torens, kunnen niet tot de woontorens gerekend worden omdat zij in een aantal opzichten bouwkundig verschillen van de woontorens, zoals in maat en vorm. Het belangrijkste is echter dat de vroege torens vermoedelijk geen van alle solitair stonden. Daarnaast zijn ze niet gebouwd door de lage adel of de ministerialen, maar door kleine dynasten, feodale machthebbers die in sociaal opzicht de gelijken waren van bijvoorbeeld de graven van Gelre of Holland. Ook in dat opzicht verschillen ze dus van de woontorens. Verondersteld is dat de bouwers van de woontorens de vroege torens tot voorbeeld hebben genomen.

In hoofdstuk 5, *'Opdrachtgevers en spreiding'*, is geconcludeerd dat de woontorens vrijwel uitsluitend zijn gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel. De torens zijn voor een groot deel gebouwd in gebieden die door ontginning of verkoop beschikbaar kwamen op een moment dat er een groep in de samenleving was die zich de aankoop van land en, na een voorspoedige economische ontwikkeling, tevens de bouw van een bescheiden kasteel kon permitteren. De grond lijkt in bezit te zijn gekomen van plaatselijke ministerialen en personen met een boerenafkomst die bezig waren op te klimmen tot riddermatige.

Uit het onderzoek blijkt dat een redelijk goed beeld verkregen kan worden van de buitenzijde van de woontoren. Van het interieur bestaat het beeld slechts uit een globale indeling met een deel van de daarin aanwezige elementen. Dat geldt overigens niet alleen voor woontorens, maar voor kastelen in het algemeen. In hoofdstuk 6, *'De woontoren als gebouw'*, is geconcludeerd dat de woontoren in de 13de eeuw hoofdzakelijk vierkant was met een maat van 8 à 9 meter. In de loop van de 13de eeuw werden de torens deels groter en nam de bouw van vierkante torens af, een ontwikkeling die zich in de 14de eeuw sterker manifesteert. Ook de muurdikte nam af van ruim 2 meter in het begin van de 13de eeuw naar minder dan 1 meter aan het eind van de 14de eeuw. De toren is over het algemeen opgetrokken in baksteen en telt hoofdzakelijk twee bouwlagen boven een kelder (4 niveaus). De meeste torens hebben een open weergang met kantelen, soms, en dan hoofdzakelijk in de 14de eeuw, op de hoeken voorzien van arkeltorens. Wanneer het interieur bekeken wordt met een hedendaagse blik, dan zou geconcludeerd kunnen worden dat door het ontbreken van elementen die wij nu essentieel achten, zoals een waterput of in mindere mate een oven (eventueel te vervangen door een haard), de torens niet als zelfstandige eenheid bewoonbaar lijken. Archeologisch onderzoek wijst echter uit dat de torens wel werden gebruikt als woning. Het ontbreken van een waterput in of in de directe omgeving van de toren lijkt dus geen aanwijzing voor het wel of niet bewoonbaar of bewoond zijn van een toren. De vraag blijft echter wel of torens zonder waterput in tijden van gevaar geschikt waren om een lange belegering te doorstaan. Met andere woorden: waren de torens in de middeleeuwen niet permanent bewoond en zijn ze dat later wel?

Over de indeling van de torens kan geen uitspraak worden gedaan. Een ideale indeling zoals Doperé en Ubregts die zien voor de Vlaamse torens komt in Nederland vrijwel niet voor. De reden is dat er bijvoorbeeld geen regelmaat te vinden is in de situering van een privaat, dus geen vaste plaats op bijvoorbeeld de eerste of tweede bouwlaag. De conclusie is daarom dat er geen vaste functie was voor een specifieke bouwlaag in de Nederlandse woontorens, behalve dan dat het niveau waar zich de entree bevindt vrijwel altijd hoog boven het maaiveld lag. Algemeen kan worden geconcludeerd dat voor kastelen nog vrij weinig onderzoek is gedaan zowel naar (architectonische) elementen aan de buitenzijde als naar het interieur. Dit gebrek maakt het vergelijken van woontorens met andere typen kastelen niet eenvoudig. Het is te hopen dat deze hiaten in het onderzoek in de nabije toekomst worden gedicht.

Door de beperkte en per provincie sterk verschillende hoeveelheid beschikbare gegevens over bestaande en verdwenen woontorens is het nauwelijks mogelijk een uitspraak te doen over de vraag of er regionale verschillen zijn in de bouw van woontorens. Eén van de conclusies die uit de gegevens in hoofdstuk 7, *'Regionale verschillen'*, getrokken kan worden is dat de woontorens in het zuidoosten

van Nederland groter zijn dan in de rest van het land.

In de inleiding is de vraag gesteld of er voor de middeleeuwer een scheiding was tussen ‘toerne’ en ‘huys’ als aanduiding voor een kasteel. In hoofdstuk 8, *‘Woontoren: het contemporaine begrip’*, is aangetoond dat in ieder geval vanaf het einde van de 14de eeuw het kasteel in de vorm van een (woon)toren als ‘toerne’ wordt omschreven in (leen)akten en andere bronnen. Het lijkt of de omschrijving in die bronnen alleen betrekking heeft op vierkante torens. Uitzonderingen vormen de vermeldingen in de Gelderse leenakten, waarvan er enkele betrekking hebben op ronde torens. Sommige vermeldingen hebben betrekking op solitaire torens en in sommige gevallen kon een verband worden gelegd tussen de omschrijving ‘toren’ en het gebouw zelf om te zien of het hier inderdaad gaat om wat in dit onderzoek onder een solitaire toren wordt verstaan. Door het ontbreken van oudere bronnen van de genoemde gebouwen is het niet mogelijk om na te gaan of er een verschuiving optreedt in de algemene benaming ‘huys’ naar ‘toern’ rond dat tijdstip of dat ze vanaf de bouw zo werden genoemd. Behalve in Utrecht en een enkele uitzondering elders, waar aantoonbaar is dat woontorens aan het eind van de 14de eeuw worden aangeduid met het woord ‘toern’, lijkt de solitaire toren niet als bijzonder bouwwerk gezien te worden. Kastelen die geen solitaire toren bevatten, maar waarvan het belangrijkste bouwwerk op de hoofdburcht een toren is worden soms ook als zodanig benoemd. Daar waar de benaming wel duidt op een solitaire toren lijkt het niet zozeer een verbijzondering van een bepaald type kasteel, maar eerder een mogelijkheid tot nadere aanduiding van het kasteel in juridische stukken zoals een leenakte. Geconcludeerd kan worden dat tijdgenoten in de middeleeuwen op enkele uitzonderingen na geen specifieke benaming voor de solitaire toren hadden.

Vanaf het begin van de 13de eeuw zijn in Nederland woontorens gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel. Zij konden zich een kasteel veroorloven of kwamen na enige tijd in die positie en deden in een tijd dat de ridderschap nog niet gesloten was als het ware met de bouw van een toren hun intrede in de ridderschap. Dat een beperkt budget mede een rol heeft gespeeld bij de keuze voor alleen een toren ligt voor de hand. Van belang is, dat hier bewust gekozen is voor een toren. De toren heeft drie functies: verdediging, wonen en uiterlijk vertoon. In hoofdstuk 9, *‘De functie van de woontoren’*, is beargumenteerd dat het uiterlijk vertoon de belangrijkste functie was en dat de torenvorm zich hiervoor het beste leende.

Binnen de stedelijke omgeving komen in Nederland ook torens voor die qua uiterlijk gelijkenis vertonen met woontorens. In hoofdstuk 10, *‘Torens binnen een stedelijke omgeving’*, is beargumenteerd dat de meeste torens, ondanks uiterlijke gelijkenis, niet tot de woontorens gerekend kunnen worden volgens de in dit onderzoek gehanteerde definitie. Ze staan in de meeste gevallen niet solitair en zijn niet omgracht.

Het Gravensteen te Leiden kan wel tot de woontorens gerekend worden, deze toren stond volgens Orsel oorspronkelijk niet in de stad, was omgracht en had een voorburcht. Of dat ook geldt voor grafelijke torens in andere steden zou nader onderzocht moeten worden. Twee torens in 's-Hertogenbosch kunnen, gezien de functie en het feit dat de torens buiten de stadsmuur stonden, mogelijk tot de woontorens gerekend worden, al waren ze niet omgracht. Van deze torens is echter alleen de plattegrond bekend.

De torens in de Nederlandse stedelijke omgeving kunnen niet worden vergeleken met torens in bijvoorbeeld Duitsland of Italië, behalve dan dat zij ook daar door vooraanstaande burgers zijn gebouwd.

Kastelen worden in de bronnen overwegend met termen als ‘huys’ of ‘borgh’ omschreven. Dat geldt ook voor de woontorens. Er zijn ook gebouwen die worden aangeduid met benamingen als ‘steenen camer’, ‘steenhuys’ of ‘spieker’ en die qua uiterlijk soms sterke gelijkenis vertonen met woontorens. Hoofdstuk 11, *‘Verwante objecten of andere benamingen’*, laat zien dat er door elkaar benamingen worden gebruikt om soms hetzelfde soort of type gebouw aan te duiden. Daarbij lopen contemporaine en hedendaagse benamingen ook nog eens door elkaar. Duidelijk is geworden dat een deel van de gebouwen die bijvoorbeeld in het gebied rond de Langbroekerwetering ‘toern’ worden genoemd, elders met een andere benaming wordt aangeduid. Gedoeld wordt hier specifiek op de steenhuizen en stinsen in het noorden van het land. Deze vertonen als gebouw in hun

maatvoering, opbouw, ruimtelijke indeling, enz. grote verwantschap met woontorens elders in Nederland. Tevens blijkt dat een aantal gebouwen dat qua uiterlijk (kantelen) of setting (dubbele grachten met ophaalbruggen) verwantschap vertoont met woontorens (of kastelen), niet tot deze categorie gerekend mag worden. Het gaat hier dan bijvoorbeeld om de spijkers rond Arnhem.

Concluderend kan worden gezegd dat binnen de kastelen in Nederland de solitaire toren, de woontoren, een aparte plaats inneemt. De toren bevat alle elementen van een kasteel in zich en staat vrijwel zonder uitzondering solitair op een eiland zonder extra directe ruimte voor een uitbreiding. In die zin zou van een type gesproken kunnen worden. Binnen dit type kent de woontoren een grote verscheidenheid door onderlinge verschillen in bijvoorbeeld maat, vorm en muurdikte.

Door het ontbreken van kennis over welke voorzieningen in een gebouw in de middeleeuwen nodig waren om te kunnen wonen, is het niet duidelijk geworden of de woontoren in de middeleeuwen geschikt was voor permanente bewoning. De bij archeologisch onderzoek aangetroffen artefacten zijn wellicht een indicatie, maar geven geen uitsluitsel. De twijfel is hoofdzakelijk ingegeven door het ontbreken van een waterput, die in tijden van belegering essentieel lijkt om te overleven. De term 'woontoren' lijkt daarom minder gelukkig en mag mijns inziens niet letterlijk worden genomen.

De Nederlandse woontoren verschilt van die in het buitenland. Het belangrijkste verschil is dat de toren solitair staat op een eigen, klein omgracht eiland. In de landen om ons heen staat de woontoren niet altijd solitair en zeker niet altijd op een eigen eiland. De woontoren in Nederland is daarmee in zekere zin uniek.

De benaming 'woontoren' is volgens mij een vertaling van het Duitse woord Wohnturm. Renaud heeft in zijn artikel uit 1955 het begrip vermoedelijk nog in de Duitse betekenis van het woord gebruikt: een toren als onderdeel van een kasteel die als zelfstandig element bewoonbaar is. In de loop van de tijd is 'woontoren' echter synoniem geworden met 'solitaire toren', vermoedelijk om bovenstaande reden, namelijk dat Nederland als één van de weinige landen veel solitaire torens kent. Deze solitaire torens zijn uiteindelijk als apart kasteeltype gedefinieerd.²

Op basis van het onderzoek is de volgende definitie van de woontoren in Nederland te geven:

De woontoren in Nederland is de kleinst mogelijke hoofdburcht die alle kenmerken van een hoofdburcht van een kasteel in zich draagt. Het gaat om een solitair gebouw op een, meestal omgracht stuk grond, dat door zijn beperkte omvang geen andere bebouwing toelaat. De vertrekken zijn op elkaar zijn gestapeld en per bouwlaag bevat de toren één ongedeeld vertrek. De toren heeft over het algemeen een maat van tussen de 8 en de 10 meter in het vierkant, later meer rechthoekig, en met een hoogte van gemiddeld twee bouwlagen boven een kelder. De toren is overwegend gebouwd in de tweede helft van de 13de en eerste helft van de 14de eeuw. De toren is vrijwel uitsluitend gebouwd door ministerialen of personen uit dezelfde sociale groep zoals de lage adel. De functie was naast verdediging en woning hoofdzakelijk statussymbool en landmark.

² Zie hiervoor ook Janssen m.m.v. Hermans 1996.

